

І. В. Лобас,
аспірант, Національна академія державного управління при Президенті України

ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Розглянуто основні методики виміру конкурентоспроможності. Проаналізовано рейтинг України у світі за різними показниками та причини втрати її конкурентних позицій у світовому економічному просторі. Обґрунтовано пропозиції щодо активізації інноваційного розвитку як інструменту підвищення конкурентоспроможності національної економіки.

The basic techniques of measurement of competitiveness are considered. The rating of Ukraine in the world on different indicators and the reasons of loss of its competitive positions in world economic space is analysed. Offers concerning activation of innovative development as tool of increase of competitiveness of national economy are proved.

Ключові слова: конкурентоспроможність, інновації, інвестиції, індекс глобальної конкурентоспроможності.

Key words: competitiveness, innovation, investment, The Global Competitiveness Index.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Світовий досвід свідчить, що при вирішенні завдань поліпшення соціально-економічної ситуації в країні альтернативи інноваційному шляху розвитку і економіки заснованої на знаннях, не існує. Суть інноваційного розвитку економіки полягає в активізації інноваційної діяльності зі створення, впровадження і значного поширення нових продуктів, послуг і технологічних процесів як головних чинників якісного зростання обсягів виробництва, зайнятості, інвестицій та зовнішньоторговельного обігу. В першу чергу, це стосується сфери високотехнологічних і наукомістких галузей, що є двигунами розвитку економіки. Інноваційний розвиток економіки зумовлює конкурентоспроможність країни, яка включає конкурентоспроможність підприємств і конкурентоздатну продукцію, що випускається ними, має попит на внутрішньому ринку і дозволяє завойовувати нові міжнародні ринки.

Слід відмітити, що найважливіше значення в побудові державної інноваційної політики та в забезпеченні конкурентоспроможності є орієнтація на використання власних конкурентоздатних наукових знань та інновацій, що будуть зміцнювати і розвивати національну інноваційну систему. Незважаючи на процеси глобалізації, роль державного управління економікою не змен-

шилась, а навпаки, відбулася переорієнтація цілей в якісній площині. Якщо декілька десятиліть тому основні зусилля держава зосереджувала на проведенні протекціоністської політики, то в сучасних умовах основна функція держави — забезпечити глобальну конкурентоспроможність національної економіки.

Для України дана проблематика є дуже актуальною, тому що процеси подолання наслідків вітчизняної і світової фінансової кризи неможливі без активної конкурентоспроможної політики держави. Саме конкурентоспроможна державна політика разом з використанням на практиці інновацій надасть значного росту національній економіці України.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

У працях Й. Шумпетера, П. Дракера, Р. Солоу були досліджені роль інноваційного підприємництва, можливість використання управлінських рішень, фактори росту конкурентоспроможності. Основні положення класичної теорії конкуренції викладені у наукових працях таких вчених, як П. Ліндерт, М. Портер, П. Самуельсон, Л. Скотт та інших.

Вивченням і аналізом даної проблеми займаються такі вчені-економісти, як О. Амоша, Н. Гражевська,

О. Кілієвич, Ю. Макогон, Ю. Пахомов, І. Розпутенко, А. Чухно, Р. Фатхутдінов, Л. Федулова та багато інших, а також вона є ключовою в багатьох державних та міжнародних програмах, громадських та наукових організаціях.

НЕВИРІШЕНІ РАНІШЕ ЧАСТИНИ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

Незважаючи на значні здобутки в теоретичній базі досліджень інноваційних процесів і конкурентоспроможності, у даній сфері залишається чимало нерозв'язаних проблем. До невирішених питань слід віднести відсутність в Україні досліджень щодо визначення конкурентоспроможності національної економіки. У вітчизняній економічній науці не склалася цілісна макроекономічна стратегія підвищення конкурентоспроможності і формування конкурентних переваг країни на світовому ринку, спрямована на інтенсифікацію в країні економічного зростання та модернізацію української економічної системи.

Мета статті — проаналізувати стан динаміки України в глобальному рейтингу конкурентоспроможності. Обґрунтувати пропозиції щодо активізації інноваційного розвитку як інструменту підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Визначити основні шляхи підвищення конкурентоспроможності економіки України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

У сучасних умовах основою динамічного розвитку будь-якої економічної системи виступає інноваційна діяльність, що забезпечує високий рівень її конкурентоспроможності. Ступінь розвитку національної інноваційної сфери формує основу стійкого економічного зростання.

М. Портер вищою формою конкурентних переваг виділяє "рух інновацій", що дозволяє максимально ефективно використовувати будь-які світові ресурси [5]. Без формування стійких конкурентних переваг, в основі яких досягнення інноваційного розвитку і людський капітал, практично не можливо підвищити конкурентоспроможність країни і забезпечити високі темпи зростання.

Конкурентоспроможність економіки України визначається темпами впровадження на світових ринках новітніх науково-технічних рішень і розвитку наукомістких виробництв та залежить від ефективного стимулювання інноваційної діяльності.

У сучасних умовах вимір конкурентоспроможності відбувається на основі різних, досить різноманітних та неподібних один до одного підходів: із урахуванням ознак і факторів, що забезпечують її зростання, шляхом розрахунків індексів.

У світі існує три основних центри з вивчення конкурентоспроможності країни. Один із них — Інститут стратегії і конкурентоспроможності при Гарвардському університеті (Сполучені штати Америки), який очолює М. Портер. Два інші центри розташовані в Європі — це Всесвітній економічний форум в Давосі та Міжнародний інститут розвитку менеджменту в Лозанні. Щорічно кожний із центрів оприлюднює власні результати дослідження конкурентоспроможності країн світу і оголо-

шує свої рейтинги.

Між дослідженнями і рейтингами є відмінності, оскільки кожний із центрів користується власною методологією досліджень і дотримується своїх ексклюзивних критеріїв при складанні шкали конкурентоспроможності економік країн та регіонів [1].

Міжнародний інститут розвитку менеджменту в Лозанні (International Institute for Management Development, IMD) досліджує конкурентоспроможність країн, порівнюючи ситуацію в 55—57 провідних країнах світу за 327 показниками, які об'єднані в 4 групи і 20 підгруп. Методологія досліджень IMD базується на аналізі та ранжуванні здатності країн створювати і підтримувати середовище, за допомогою якого компанії можуть ефективно конкурувати. Оскільки створення національного багатства відбувається здебільшого на рівні підприємств (приватних та державних), ця область досліджень називається "конкурентоспроможність підприємств". Але ж підприємства існують в національному бізнес-середовищі, яке підвищує або ж гальмує їх здатність до конкуренції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. Ця область досліджень називається "конкурентоспроможність країни".

Кожний рік Міжнародний інститут розвитку менеджменту в Лозанні видає "Щорічник зі світової конкурентоспроможності", який вважається найбільш повним і компетентним щорічним звітом про конкурентоспроможність країн і регіонів. По кожному національному бізнес-середовищу вивчаються чотири основні групи факторів конкурентоспроможності: економічна діяльність, ефективність управління країною, ефективність бізнесу, інфраструктура.

Щорічно в звітах Всесвітнього економічного форуму (World Economic Forum, WEF) аналізується ситуація в 130—135 країнах за 110 показниками, що об'єднані в 3 групи і 12 підгруп. WEF у своїх дослідженнях використовує індекс конкурентоспроможності економічного зростання і вимірює за його допомогою здатність економіки досягнути і підтримувати стабільне економічне зростання в середньо- та довгостроковій перспективі. Індекс базується на трьох складових: макроекономічне середовище, якість суспільних інститутів, використання нових технологій. Україна бере участь у дослідженнях міжнародної конкурентоспроможності, в межах Всесвітнього економічного форуму з 1997 року.

Враховуючи постійний прогрес теоретичних і прикладних економічних досліджень, методологія, яка використовується Всесвітнім економічним форумом для оцінки конкурентоспроможності країн, з часом неминує еволюціонувати. Останнім кроком у цій еволюції став індекс глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Index, GCI), який був розроблений у співпраці з професором Хав'єром Сала-І-Мартіном з Колумбійського Університету та вперше представлений у 2004 році. Відтоді індекс глобальної конкурентоспроможності став головним індексом WEF для вимірювання національної конкурентоспроможності.

Індекс глобальної конкурентоспроможності є надзвичайно вичерпним показником, який досліджує конкурентоспроможність національних економік, врахову-

Таблиця 1. Рейтинги конкурентоспроможності економік країн світу в 2008—2009 роках*

№	Країна	Оцінка	Місце в рейтингу (2009 рік)	Місце в рейтингу (2008 рік)
1	Швейцарія	5,60	1	2
2	Сполучені Штати Америки	5,59	2	1
3	Сингапур	5,55	3	5
4	Швеція	5,51	4	4
5	Данія	5,46	5	3
6	Литва	4,30	53	44
7	Росія	4,15	63	51
8	Казахстан	4,08	67	66
9	Латвія	4,08	68	54
10	Україна	3,95	82	72
11	Бурунді	2,58	133	132

*Джерело: The Global Competitiveness Report 2009—2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.weforum.org/gcr>.

ючи макро- та мікроекономічні засади конкурентоспроможності, що складається з наступних дванадцяти основоположних понять: державні та приватні організації, інфраструктура, макроекономічна стабільність, охорона здоров'я та початкова освіта, вища освіта та професійна підготовка, ефективність ринку праці, рівень розвитку інституцій фінансового ринку, рівень технологічного розвитку, масштаби ринку, рівень розвитку бізнесових структур, та впровадження інноваційних технологій.

За методологією WEF, конкурентоспроможність — це сукупність інституцій, норм та факторів, які визначають рівень продуктивності економіки. Рівень продуктивності економіки, у свою чергу, визначає рівень добробуту, який може бути досягнутий у країні [10].

За даними звіту Всесвітнього економічного форуму про глобальну конкурентоспроможність 2009—2010 рр., рейтинг очолює Швейцарія (табл. 1). Україна посіла 82-у позицію серед 133-ох країн — опустилась на 10 позицій в порівнянні з попереднім періодом. Після періоду відносної стабільності рейтингу у 2006—2008 рр. (69, 73 і 72-е місце відповідно (табл.2)), країна опинилась у дев'ятій десятці країн, де вона перебувала до цього. Україна поступилась Литві (53 місце), Росії (63 місце), Казахстану (67 місце), Латвії (68 місце) і деяким іншим пострадянським країнам. При цьому, як і у рейтингу за минулий рік, Україна знаходиться у групі латиноамериканських та африканських країн, що розвива-

Таблиця 2. Рейтинг України в світі за групами показників конкурентоспроможності (WEF)*

Показник конкурентоспроможності	Звіт 2007-2008 рр.	Звіт 2008-2009 рр.	Звіт 2009-2010 рр.
Загальний рейтинг конкурентоспроможності України	73 (серед 131 країн)	72 (серед 134 країн)	82 (серед 133 країн)
I. Базові вимоги (43 показники)	90	86	94
зокрема:			
державні і приватні інститути (19)	115	115	120
макроекономічна стабільність (5)	82	91	106
II. Підсилювачі ефективності (51)	64	58	68
III. Інноваційні чинники (16)	75	66	80
зокрема:			
інновації	65	52	62

*Джерело: The Global Competitiveness Report [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.weforum.org/gcr>.

ються.

Рейтинг України, як зрештою і багатьох інших країн, виявився нестійким до наслідків фінансової кризи. Подібний різкий спад (на 10 і більше позицій) відбувся ще у дев'ятох країнах: Ботсвані, Гані, Латвії, Малі, Монголії, Росії, Сирії, Філіппінах і Хорватії. Так, Латвія і Росія погіршили свої оцінки на 14 і 12 позицій відповідно (табл. 1).

Припускається, що конкурентоспроможність країни не повинна залежати від тимчасових економічних шоків, проте

фінансова криза виявилася затяжною і негативно позначилася практично на всіх країнах. Економіка України більше за інші країни регіону постраждала від кризи — падіння ВВП у 2009 р. склало 15,1% [10]. Незважаючи на те, що світова економіка почала відновлюватись, наслідки кризи ще будуть довго відчуватися, зокрема у фінансовому секторі.

Як свідчать результати підрахунку індексу глобальної конкурентоспроможності України за 2009—2010 рр., рейтинг країни знизився за всіма трьома групами складових, а саме: базовими вимогами (з 86-го на 94 місце), підсилювачами ефективності (з 58-го на 68-е) та факторами інноваційного розвитку (з 66-го на 80-е місце) (табл. 2).

Україна покращила свій рейтинг лише за трьома складовими конкурентоспроможності. Країна посіла 49-е місце за ефективністю ринку праці, 29-е місце — за розміром ринку і 78-е місце — за складовою "інфраструктура". Так, покращення рейтингу ефективності ринку праці на п'ять пунктів пояснюється більшою гнучкістю визначення заробітних плат у країні (перехід з 61-го на 52-е місце в глобальному рейтингу).

Дійсно, реальне падіння заробітної плати в Україні було дуже різким і склало 9% у 2009 році. Водночас рейтинг також вказує на погіршення відносин між роботодавцями і працівниками, що ймовірно пояснюється болючістю процесу зниження заробітних плат і скорочення персоналу під час кризи для обох сторін [10].

Найнижчий результат (120 місце) Україна має за показниками якості інституцій. Зокрема, для нашої країни проблемними залишаються ефективність використання державного бюджету (114 місце), вантаж державного регулювання (108 місце), прозорість ухвалення урядових рішень (107 місце) і довіра суспільства до політиків (105 місце). Негативну оцінку Україна має також за показниками ефек-

тивності товарного ринку (109 місце), рівня розвитку фінансового ринку (106 місце), макроекономічної стабільності (106 місце) і удосконалення бізнесу (91 місце), що свідчить про необхідність координації зусиль із посилення конкурентних переваг, пов'язаних із створенням сприятливих умов для стабілізації економічного розвитку в країні, формування сприятливого підприємницького середовища і ефективних конкурентних ринків, а також умов інноваційного розвитку, що дасть можливість підвищити продуктивність виробництва [10].

Аналіз місця України у світових рейтингах конкурентоспроможності дає невтішні результати як за місцем України в світі, так і за тенденцією до погіршення ситуації в останні два роки (за рейтингом WEF (табл. 2)) та за рейтингом IMD (табл. 3) [9]. Показники 2009 року за рейтингом IMD для зіставлення з даними 2007—2008 років скореговані шляхом виключення з рейтингів двох країн, які з'явилися лише в звіті 2009 року.

У глобальному рейтингу конкурентоспроможності World Competitiveness Yearbook 2010 Україна зайняла 54-е місце із 58 країн. Лідуючі позиції займають економіки Сінгапуру, Гонконгу та Сполучених Штатів Америки.

Наведені дані засвідчують не тільки низький рівень результативності й ефективності дій української влади, які впливають на конкурентоспроможність країни, а й погіршення цих показників ще у докризовий період, що було одним із визначальних чинників глибини кризи в Україні.

Досвід країн з високим рейтингом конкурентоспроможності свідчить, що процес формування конкурентних переваг є довгостроковим і комплексним. При розробці стратегії підвищення конкурентоспроможності доцільно чітко визначити, на якому рівні буде формуватися конкурентна перевага — товару, підприємства, галузі чи економіки в цілому.

Істотний вплив на конкурентоспроможність підприємства справляє виробництво, поширення та використання знань і технологій, які є конкурентними не тільки в поточному періоді, але й в майбутньому. Цьому сприяє створення і функціонування національних інноваційних систем, міжнародне науково-технічне співробітництво.

Аналізуючи роль конкурентоспроможності у світовій економіці, необхідно відзначити питання, які набувають більшої актуальності для багатьох країн. Рухаючись від ресурсно-базової економіки до економіки, заснованої на знаннях, розвиток економіки такого типу має узгоджуватися із структурними основами конкурентоспроможності.

В Україні не була забезпечена системність іннова-

Таблиця 3. Рейтинг України за групами показників конкурентоспроможності (IMD)

Показник конкурентоспроможності	Звіт 2007 р.	Звіт 2008 р.	Звіт 2009 р.
Загальний рейтинг конкурентоспроможності України	43	54	54
I. Економічна діяльність (92 показника)	43	48	53
II. Ефективність управління країною (70 показників)	48	52	54
III. Ефективність бізнесу (67 показників)	46	52	51
IV. Інфраструктура (110 показників)	47	46	46

Джерело: International Institute for Management Development [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imd.ch/research>.

Таблиця 4. Інноваційна активність промислових підприємств України в 2007—2009 роках

Показник	2007 рік	2008 рік	2009 рік
Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, %	11,5	10,8	10,7
Освоєно інноваційні види продукції, найменувань	2526	2446	2685
з них види техніки	881	758	641
Впроваджено нові технологічні процеси, процесів	1419	1647	1893
у т.ч. маловідходні, ресурсозберігаючі	634	680	753

Джерело: Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

ційного розвитку як основи конкурентоспроможності економіки. Непродумане використання положень ліберальної концепції ідеальної конкуренції, невиважена приватизація зумовила руйнацію потужних науково-технічних, виробничих комплексів та утворення розрізних дрібних суб'єктів. Така трансформація економіки супроводжувалась розривом технологічних і господарських зв'язків, значним зростанням трансакційних витрат, собівартості продукції, втратою її конкурентоспроможності. Це була своєрідна організаційна та інституційна антиінновація, яка унеможливила розробку і впровадження у виробництво технологічних розробок, що потребують значних витрат [6].

У результаті лише кожне одинадцятье промислове підприємство України здійснює інноваційну діяльність, про що свідчать дані табл. 4.

Головні фактори, що сприяють конкурентоспроможності, є різними для різних економік, які перебувають на різних рівнях розвитку. Таким чином, успішний економічний розвиток є процесом удосконалення виробництва і його взаємодії з оточуючим середовищем для забезпечення найефективніших шляхів конкуренції. Це результат не тільки макроекономічної стабільності, а й дії низки взаємозалежних факторів, серед яких пріоритет має належати дослідженням, технології, розвитку й інновації. Це є вирішальним напрямом посилення конкурентоспроможності і для України, яка має конкурентоспроможності інноваційні технології в аерокосмічній галузі, ракетобудуванні, авіа- та суднобудуванні, регулюванні хімічних і біохімічних процесів, в деяких галузях оборонно-промислового комплексу. Потенціал також мають агропромисловий та енергетичні комплекси України.

Визначальним чинником конкурентоспроможності національної економіки стає формування стійких конкурентних позицій вітчизняних підприємств, активізації інноваційно-інвестиційної діяльності. Головною метою державної інноваційної політики України має бути

підтримка середовища, де пануватиме підприємництво та інноваційна активність у всьому економічному секторі.

Трансформаційні процеси в Україні не сприяли розгортанню підприємницької діяльності: недоступність кредитних ресурсів довгострокового характеру, висока зарегульованість економіки загальмували процес утворення нових підприємств, а вже створені — позбавлені змоги здійснювати інноваційну діяльність. У цих умовах суб'єкти підприємницької діяльності вибудовують політику нарощування конкурентних переваг за рахунок отримання відповідних пільг та преференцій, тінізації частини операцій [6].

Головним напрямом сучасної української моделі конкурентоспроможності економіки має стати реалізація та використання національних конкурентних переваг шляхом розроблення та запровадження інноваційної структурної перебудови економіки, а у подальшому — стратегії переходу до економіки знань. Підвищення конкурентоспроможності національної економіки вимагає від органів державного управління розроблення системи заходів та координації роботи щодо:

- забезпечення розвитку науково-технічних інституцій та підвищення інноваційного потенціалу України;
- подолання структурних диспропорцій шляхом формування механізмів міжгалузевої конкуренції;
- формування стабільної нормативно-правової бази, яка ефективно регулювала б взаємини винахідників, власників і користувачів інтелектуальної власності;
- створення, особливо на регіональному рівні, спеціалізованих організацій підтримки інноваційної діяльності та інноваційних кластерів;
- підвищення культури патентування і ліцензування у сфері інтелектуальної власності.

Таким чином, основні висновки проведеного дослідження полягають у наступному.

Посідаючи найнижчі місця в рейтингах конкурентоспроможності країн світу, економіка України вимагає переорієнтації на інноваційно-інвестиційну модель розвитку, подолання структурних диспропорцій, створення збалансованої системи конкурентних переваг на світовому ринку. Потрібно задіяти потужні інструменти державної економічної політики, які сприяли б підвищенню конкурентоспроможності національної економіки на внутрішньому та на світових ринках, закладаючи тим самим основи для зростання добробуту населення країни.

Економіка України в майбутньому може бути зорієнтована на розвиток та нарощування виробничих потужностей та експортного потенціалу галузей економіки, адже ресурсний потенціал є достатнім, а можливості його ефективного використання залежать від злагодженості та систематизації складових стратегій розвитку окремих товаровиробників на основі інвестиційно-інноваційного розвитку.

Таким чином, єдиною можливістю рівноправного входження України в глобальну економіку є побудова власної економіки знань, що повинна базуватися на вже наявних конкурентних перевагах у гео-економічній, геостратегічній, геополітичній сферах. Тіль-

ки зосередивши всі можливі ресурси на так званих "точках прориву", тобто на тих напрямках науково-інноваційного розвитку, у яких Україна має передові позиції у світі, ми зможемо повноцінно конкурувати у сучасному світі.

Перспективи подальших досліджень повинні стосуватися розробки практичних рекомендацій та пропозицій щодо подальшого розвитку конкурентних переваг України та її регіонів на світовому ринку технологій.

Література:

1. Амоша А. Инновационное развитие и конкурентоспособность стран /А. Амоша //Проблемы развития внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сб. науч. тр. / Донецк. нац. ун-т. — Донецк: ДонНУ, 2009. — Ч. 2. — С. 510—515.
 2. Звіт про Конкурентоспроможність України 2009: назустріч економічному зростанню та процвітання / Фонд "ефективне управління". — 2009. — 230 с. — Електронний режим доступу: http://www.feg.org.ua/docs/Final_Ukr_2009.pdf
 3. Кілієвич О. Регіональна конкурентоспроможність в контексті глобалізації та євроінтеграційних процесів /О. Кілієвич // Нац. безпека. — 2008. — №4. — С. 37—40.
 4. Мунтіян В. Конкурентоспроможність національної економіки, як головний критерій економічної безпеки /В. Мунтіян // Механізм регулювання економіки. — 2009. — №2. — С. 158—174.
 5. Портер М. Стратегія конкуренції / М. Портер, пер. с англ. А. Олійник, Р. Сільський. — К.: Основа, 1997. — 390 с.
 6. Сизоненко В. Конкурентоспроможність у мікрота макроекономічному вимірі / В. Сизоненко // Теоретичні та прикладні питання економіки. Збірник наукових праць. Випуск 21. (за заг. ред. проф. Єханурова Ю.І., Шегди А.В.) — К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2010. — С. 19—26.
 7. Статистичні дані щодо інноваційної активності промислових підприємств. Сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
 8. The Global Competitiveness Report 2007-2008 / Edited by Michael E. Porter, Klaus Schwab and Xavier Sala-i-Martin. — Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007. — 608 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.feg.org.ua/ua/article/5.html>
 9. The IMD World Competitiveness Yearbook : "International Institute for Management Development". — 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.imd.ch/research/publications/index.cfm?nav1=true>
 10. The Global Competitiveness Report 2009—2010 / Word Economic Forum; ed. Klaus Schwab. — Geneva: Word Economic Forum, 2009. — 500 p. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf>
 11. The World Economic Forum [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.weforum.org/gcr>.
- Стаття надійшла до редакції 08.07.2010 р.*